

SLOVENSKA UMETNIŠKA RAZGLEDNICA S PRELOMA 19. STOLETJA IN NJENA LITERARNA INTENCA

Martina Potisk

Ruše

martina.potisk@gmail.com

DOI:10.4312/Obdobja.37.181-190

Članek kontekstualno raziskuje prvi dve najvidnejši seriji slovenskih umetniških razglednic: *Prešernove razglednice* (ok. 1900) in *Vojsko v slikah* (1914–1918). V obeh primerih smo priča domoljubnim razglednicam, nespornim znanilkam slovenstva, ki so jih priznani slovenski slikarji opremljali ne samo z umetniškimi ilustracijami, temveč tudi z izvirnimi slovenskimi besedili (odlomki), s čimer so nanje projicirali literarno intenco.

domoznanstvo, *Prešernove razglednice*, *Vojska v slikah*, literarna intenca, kontekstualna analiza

The article contextually explores the first two most visible series of Slovene artistic postcards, i.e. *Prešernove razglednice* (Prešeren Postcards) (around 1900) and *Vojska v slikah* (The Army in Pictures) (1914–1918). In both cases, we witness »domestic« postcards, undisputed heralds of Sloveneness, which were furnished by renowned Slovene painters not only with artistic illustrations, but also with Slovene literary texts (excerpts) that projected literary intent.

local studies, *Prešernove razglednice* (Prešeren Postcards), *Vojska v slikah* (The Army in Pictures), literary intent, contextual analysis

1 Uvod

Literarna intenca (težnja, naravnost) je razumljena kot konstitutivna lastnost literarnih besedil. Culler (1982) in Japp (1988) jo razlikujeta od avtorjeve namere, pri čemer jo presojata predvsem na ozadju konteksta in interpretacije literarnega besedila. Da lahko relevantno razmišljamo o literarni intenci umetniške razglednice, se mora na njej nahajati ne samo izvirna umetniška risba oz. ilustracija, temveč tudi besedilo, prirejeno po bolj ali manj poznanem literarnem izvirniku. Tako združena medijsko različna diskurza, likovni in literarni, v medsebojni interakciji (so)ustvarjata skupno (novonastajajočo) »pripoved«. Ta za razliko od tiste, ki jo narekujejo klasične (krajinske) razglednice, ni neposredno povezana s sporočevalcem in odposlanim sporočilom (Östman 2004: 424), ampak jo z dodajanjem besedil k ilustracijam inscenirajo avtorji (ilustratorji) razglednic sami. Izposojeno (citirano) besedilo je bodisi »vsajeno« v ilustracijo bodisi postavljeno obnjo, vendar ravno zaradi omenjene interdiskurzivnosti nikakor ne sme biti samo sebi namen, temveč se mora z ilustracijo pomensko povezovati in jo tudi poskušati polnomočno »odkodirati« oz. interpretirati.

Neredki strokovnjaki umetniške razglednice še zmeraj označujejo s t. i. »kič kartami« (gl. Premzl 1997: 392). K temu precej pripomorejo zgodovinarji, saj zatrjujejo, da naj tovrstne razglednice (za razliko od npr. fotorazglednic) ne bi bile merodajni pričevanjski viri (prim. Škrabec 2009: 8). To ni toliko nenavadno, kolikor je skrb vzbujajoče; vemo namreč, da najrazličnejše študije (mdr. Lukan 1985; Premzl 1997; Škrabec 2009), ki svojo pozornost namenjajo razglednicam, pozabljajo na njihovo potencialno literarno intenco. V nadaljevanju se podrobneje posvečamo tej notranjeformalni posebnosti (posameznih) umetniških razglednic; kontekstualno semantiko in medmedijski »sprijem« razglednice raziskujemo na primeru prvih dveh večjih serij slovenskih umetniških razglednic, in sicer na *Prešernovih razglednicah* in *Vojski v slikah*. V nasprotju z drugimi splošno razširjenimi drobnimi tiski s preloma 19. stoletja, ki jih opredeljujejo podobna, tj. domoljubna, vsebinsko-tematska obeležja (gl. Zgonik 2002: 152–153), je omenjeni seriji razglednic ustvarjala usklajena skupina umetnikov, zaradi česar ju preveva še močnejši kolektivni in v tem smislu tudi narodnopovezovalni angažma.

2 O nastanku slovenske umetniške razglednice

K nastanku običajne (klasične) razglednice in njene umetniške (pod)vrste je najbolj pripomogla iznajdba dopisnice. Leta 1869 je dunajska poštna uprava izdala prvo dopisnico, imenovano *Correspondenz-Karte* (v slovenščini do leta 1873 *listnica*, odtlej *dopisnica*). Kmalu zatem so dopisnico (podobno kot že prej pisemske liste) začeli opremljati s sličicami (ilustracijami) pokrajin in pomembnejših mest, ki so se sčasoma večale, dokler niso zavzele celotne zadnje in prej sporočilne strani dopisnice, tj. sedaj sprednja stran razglednice.

Težko bi trdili, da imajo najstarejše slovenske razglednice kaj skupnega z umetniškimi razglednicami. Resda na njih najdemo ročno osnovane motive, vendar so takšne sličice nastajale izključno na osnovi prerisovanja predloženih fotografij. O slovenskih umetniških razglednicah v pravem pomenu besede lahko govorimo šele od konca 19. stoletja, ko na njih opazimo odtisnjene reprodukcije bodisi slikarskih mojstrov in bodisi namensko ustvarjenih risb ali ilustracij (Bogataj 2000: 9). Tudi tovrstne slovenske razglednice so se verjetno zgledovale po tedaj prevladujočih nemških razglednicah.

Že ob koncu 19. stoletja se z izdajanjem razglednic ne ukvarjajo več izključno dunajski (npr. Lesk & Schwidernoch) ali v slovenske kraje preseljeni tiskarji (npr. Kleinmayr & Bamberg), temveč tudi slovenski. Med temi naj posebej izpostavimo kamniškega tiskarja Antona Slatnarja (v navezi z založnikom Jernejem Bahovcem) in ljubljanskega tiskarja ter založnika Lavoslava Schwentnerja, ki sta bila zaslužna za izdajo prvih slovenskih umetniških razglednic, ene izmed teh so *Prešernove*. Kot ena najuspešnejših slovenskih tiskarskih poslovalnic se je tedaj uveljavila Katoliška tiskarna, ki je izdala drugo večjo serijo slovenskih umetniških razglednic – *Vojsko v slikah*.

3 Prešernove razglednice

Leta 1899 je revija *Dom in svet* objavila javno poslanico, s katero je slovenske založnike okrivila za vse večji porast »nepristnih« slovenskih razglednic: »Le to naj bi jim bilo na srcu, da bi slovenski jezik v slovenskih napisih in pozdravih bil zastopan častno, ne pa prav nič ali pa nečastno« (po Globočnik 2005: 121–122). Še odločnejši korak je napravil kranjski liberalni časnik *Gorenjec*, ki se je leta 1900 kot eden redkih novičarskih listov zavzel za izdajanje slovenskih umetniških razglednic, opremljenih s podobami pomembnih narodnih mož:

Kaj veliko zanimanje pa se je vzbudilo v zadnjih letih po vseh slovenskih pokrajinah za razglednice. Skoro v vsaki večji vasi so jih dali napraviti, in kjer jih še nimajo, tam jih hočejo imeti v kratkem. Upati je tedaj, da bi se naše ljudstvo zanimalo tudi za umetniške narodne slike domačih umetnikov ter jih rado kupovalo, ako bi se mu tiste ponudile v ponatisu, seveda po nizkih cenah. Izvirniki pa bi se že kako razpečali med imovitejšim občinstvom in med raznimi narodnimi društvi. V prvi vrsti naj bi se dale napraviti s pomnožnim tiskom doprsne podobe ali portreti naših slavnih ter velezaslužnih narodnih boriteljev in umetnikov, kakor Bleiweisa, Vodnika, Prešerna, Gregorčiča, slikarjev Šubičev in drugih [...] kajti narod, ki takih mož ne pozna in ne časti, vreden ni, da živi! (Selski 1900: 2–3)

Prešernove razglednice začnejo nastajati ob koncu leta 1899, in sicer z namenom počastitve stote obletnice pesnikovega rojstva. Žal ni mogoče povedati, koliko razglednic je sestavljalo omenjeno serijo: nekatere od njih so se namreč sčasoma porazgubile, pa tudi avtorji so neredko ostajali neznani in anonimni (gl. Kidrič 1980: 325–326). To ne velja za Ivana Vavpotiča in Matijo Jamo, ki jima pripisujejo največ ustvarjenih

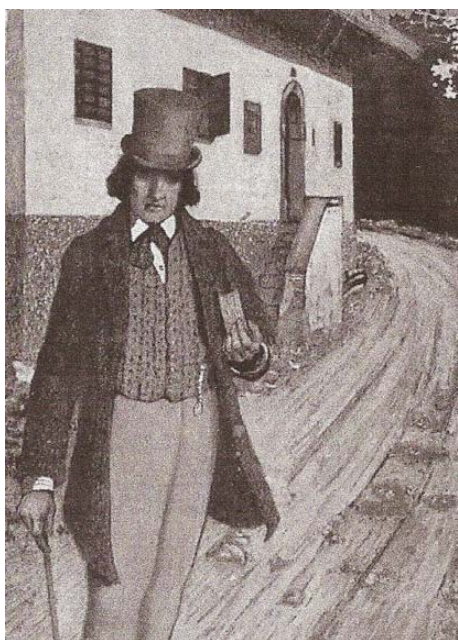
Slika 1: Ivan Vavpotič, Prešernova umetniška razglednica št. 1, 1900 (Globočnik 2009: 67)

ilustracij za omenjeno serijo, čeprav imajo zlasti ilustracije drugega izrazitejši posnemovalni (»krajinarski«) značaj (gl. Kidrič 1980: 256; Globočnik 2009: 67).

Prva oštevilčena razglednica v tej seriji je bila leta 1900 narejena po živobarvni dekorativno-figuralni ilustraciji Ivana Vavpotiča (Slika 1). Gre za zelo razgibano razglednico (bolje rečeno ilustrirano dopisnico) s secesijsko-simbolističnim zaledjem, izdelano na način knjigotiska (Schwentner). Ilustracija motivno temelji na zadnjih šestih verzih Prešernovega soneta *Velika, Togenburg! bila je mera*, s katerimi je razglednica tudi opremljena: »V nebesih nje oči jaz videt' menim, / Kedar predrznem vanje se ozreti, / Dva jezna keruba z mečem ognjenim. // Da bi ne žalil je, v vednem trepeti, / Bežim jaz revež pred pogledom njenim. / Noben mi žar'k v življenja noč ne sveti.« (gl. tudi Prešeren 1996: 154) Skladno z njimi razglednica prikazuje mladeniča, domnevno Prešerna (Globočnik 2009: 67–68), kako se sunkoma obrača stran od srepečega angela (mlade ženske) z žarečim mečem v rokah.

Prešernove razglednice so stale do 30 vinarjev, medtem ko je bilo za običajne (krajinske) razglednice treba odšteti do deset vinarjev. V času zlate dobe razglednic, tj. na prelomu 19. stoletja, je mesečna plača služkinje znašala najmanj 14 kron oz. 1400 vinarjev, mesečna plača učitelja pa približno 66 kron oz. 6600 vinarjev, iz česar sledi, da so bile oboje razglednice dostopne najrazličnejšim slojem prebivalstva (gl. Gangl 1907: 450; Deržaj 1997: 366). Z izkupičkom od prodaje dražjih jubilejnih razglednic so pospeševali postavljanje Prešernovega spomenika na Marijinem – današnjem Prešernovem – trgu v Ljubljani. Ker pa se je denar nabiral zelo počasi, se je odkritje spomenika, katerega postavitve se je začela leta 1900, zamaknilo vse do leta 1905. V tem času so nastajale najrazličnejše priložnostne razglednice, ki jih je mogoče pojmovati kot prepričljivo nadaljevanje *Prešernovih razglednic* s konca 19. stoletja. Med avtorji »novejših« *Prešernovih razglednic*, natisnjenih okoli leta 1905, nesporno prednjačijo vesnani.

Saša Šantel (1883–1945), prvi predsedujoči dunajskemu umetniškemu društvu Vesna, je leta 1904 naslikal razglednico z naslovom *Prešeren na Vrbi* (Slika 2), ki je mišljena kot ilustracija soneta *O Vrba! srečna, draga vas domača*. Opremil jo je s prvima verzoma soneta, le da je apostrofični klicaj nadomestil z vejico: »Oj Vrba, srečna, draga vas domača, / kjer hiša mojega stoji očeta ...« (gl. tudi

»Oj Vrba, srečna, draga vas domača,
kjer hiša mojega stoji očeta ...«

Dr. Fr. Prešeren

Saša Šantel

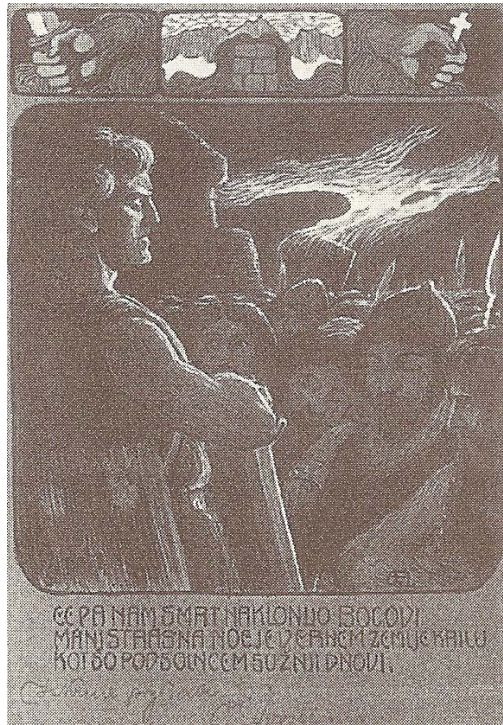
Slika 2: Saša Šantel, *Prešeren na Vrbi*, 1904, razglednica (Šavc 2010)

Prešeren 1996: 165). Na razglednici je celopostavni portret Franceta Prešerna, ki s knjigo pod roko stoji pred rojstno hišo. Tudi Šantlova razglednica spada med tiste, katerih prodaja je pripomogla k izgradnji Prešernovega spomenika, manjši delež dobička od prodaje pa je bil namenjen delovanju društva.

Enak namen je imela razglednica Gvidona Birolle (1881–1963), ki je ravno tako nastala leta 1904. Birolla je na njej upodobil skupino mož, ki se pripravljajo na boj in pozorno poslušajo svojega vodjo (Slika 3). Pod ilustracijo so zapisani nekoliko prirejeni verzi iz *Krsta pri Savici* (Črtomirov nagovor tovarišem, 17. kitica *Uvoda*): »Če pa nam smrt naklonijo bogovi / manj strašna noč je v črnem zemlje krilu / kot so pod solncem sužnji dnovi.« (gl. tudi Prešeren 1996: 177) Birolla je najbrž zaradi želje po večji razumljivosti besedilo modificiral: v prvem verzu je posodobil začetni veznik (izvorno *ak*) in vrstni red besed; v drugem je uporabil besedno zvezo *črnem zemlje krilu* namesto *črne zemlje krili*; v zadnjem pa je izpustil pridevnik *svetlim*, samostalni *soncam* pisal kot *solncem*, pridevnik *sužni* pa kot *sužnji*.

Vesnani so ostro zavračali nemško umetnost in se zavzemali za snovanje značajne slovenske umetnosti. K temu je precej pripomogel Maksim Gaspari (1883–1980), pomemben ustanovni član društva. Leta 1905 je osnoval razglednico z naslovom *Sonetni venec* (Slika 4), na kateri slovensko dekle v narodni noši mlademu Prešernu zatika nagelj v gumbnico. V *Ljubljanskem zvonu* so pravilno opozorili, da je »nekaj posebnega okvir okrog te slike! Sestavljen je iz štirinajstih src, katerih vsako obsega po eno vrstico iz magistrala k Prešernovemu sonetnemu vencu. Lepše si umetnik stvarni ni mogel zamisliti!« (Zbašnik 1905: 512) Gaspari, poznan kot »lirik v slikarstvu, podoben Murnu v literaturi« (po Globočnik 2005: 129), je s svojo razglednico pronicljivo udejanjil program vesnanov: priča smo namreč narodnemu »prizoru« v domačem okolju, izpričanem z narodnimi simboli (hribček s cerkvico v ozadju) in okrasjem, med katerim že na daleč izstopa valoviti venec iz štirinajstih src.

Vesnan Saša Šantel je o slovenskih (umetniških) razglednicah s preloma 19. stoletja povedal naslednje: »Slovenske razglednice so bile takrat še redkost. Zato je bila naša serija sprejeta po večini z velikim zadovoljstvom. Pošiljali smo jih po vseh krajih

Slika 3: Gvidon Birolla, Krst pri Savici, 1904, razglednica (Globočnik 2005: 127)

Slika 4: Maksim Gaspari, Sonetni venec, 1905, razglednica (Šavc 2010)

ilustracijami, obnje prislonjenimi odlomki in njim samim je posameznik povezan s konkretno situacijo počastitve pesnika ter od tod izvirajočim gojenjem in ohranjanjem narodnega spomina.

4 Vojska v slikah

Leta 1914, ko dopisnice in razglednice postanejo eden od najcenejših načinov komuniciranja (Deržaj 1997: 366), je začela nastajati druga večja serija slovenskih umetniških razglednic, imenovana *Vojska v slikah* (sprva *Vojska v podobah*). Gre za serijo prvih povsem slovenskih vojnih razglednic z izrecnejšim protivojnim nabojem, kakršne ni mogoče najti, kot razlaga Švajncer (2015: 4), pri nobenem drugem evropskem narodu. *Vojsko v slikah* so ustvarjali slikarji Maksim Gaspari (1883–1980), Hinko Smrekar (1883–1942), Anton Koželj (1874–1954), Ivan Vavpotič (1877–1943) in Valentin Hodnik (1896–1935), izdajala pa jo je Katoliška tiskarna, ki je tedaj tiskala tudi časnik *Ilustrirani glasnik*, v katerem so zapisali, da omenjeno serijo sestavljajo »krasne slike na finem papirju [...] ki so v najtesnejši zvezi s sedanjo groze polno vojsko, in vendar tako ljube, domače, da se bodo na mah prikupile vsakomur« (po Švajncer 1985: 43).

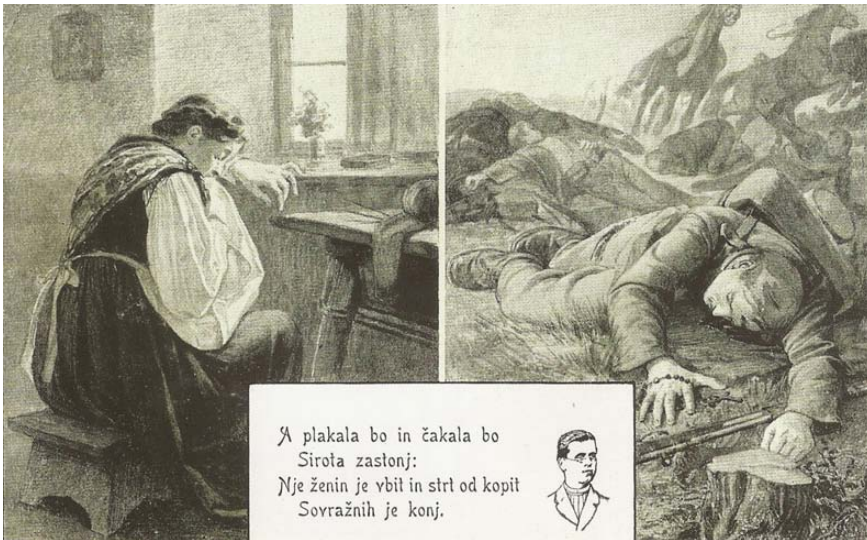
Vojsko v slikah uvaja presunljiva razglednica Maksima Gasparija, ki upodablja žalujočo Marijo, ki stoji na bojnem polju in za roko prijema padlega vojaka. Gaspari

domovine« (1941/1942: 93). Vsekakor je bilo razmnoževanje enojezičnih slovenskih namesto dvojezičnih slovensko-nemških razglednic svojevrsten fenomen. K temu so posebej pripomogli ne samo t. i. vesnani, ki so skladno s svojim programom pove- ličevali »najčistejšo« slovensko besedo, temveč tudi slovenski založniki, ki so z izdajanjem omenjenih razglednic pogum- no kljubovali oblastem in si obenem pri- zadevali za izpodrivanje tujih (zlasti avstrij- sko-nemških) razglednic.

Literarna besedila na omenjenih raz- glednicah učinkujejo v nesporni povezavi z ilustracijami, a šele takrat, ko jih posa- meznik pogleda in prebere. S tem se uve- ljavlja vzajemno součinkovanje med posa- meznikom, prehajajočim v vlogo bralca (tudi opazovalca), in predenj postavljenim literarnim besedilom (odlomkom), ki s svojo komunikacijsko močjo narekuje in spodbuja njegovo razvozlavanje sporočilnega smisla. Šele na ozadju dialoškega razmerja med

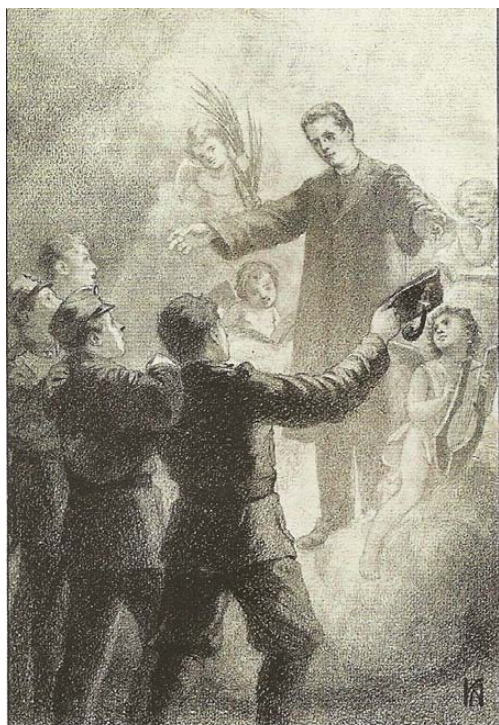
je razglednico opremil z melodičnima (parcialno asoniranimi) verzoma iz nekoliko manj znane marijanske pesmi: *Fantič le gori vstan – greva za Jezusam!* (gl. Lovrenčič 1938: 37; Švajncer 2015: 10). Kot kaže, je tukaj zastopana ne samo vzklična intonacija, temveč tudi temu prirejena pogovorna dikcija (prislov *gori* v funkciji samostoječe predpone, vokalna redukcija, samostalniška končnica *-am* namesto *-om*), s čimer je Gaspari ilustracijo še bolj približal preprostemu slovenskemu človeku.

Za nas je nekoliko zanimivejša tretja skupina *Vojske v slikah* (marec 1915), ki se zdi še posebej prelomna. Zlasti zato, ker se napisi na razglednicah odslej daljšajo. Skoraj polovica razglednic tretje skupine je narejena po ilustracijah Antona Koželja. Ena od teh ima značilnejšo »diptihonsko« izgradnjo (Slika 5): sestavljena je iz dveh enako velikih sličic, ki izrisujeta vzporedno dogajanje, pri čemer leva slička upodablja dogajanje v zaledju (žalujoče dekle), desna pa na fronti (padli vojak). Koželj je ilustracijo posrečeno opremil s sedmo kitico pesmi *Po bitvi* Simona Gregorčiča, ob katero je »postavil« manjši doprnski portret pesnika: »A plakala bo in čakala bo / Sirota zastoj: / Nje ženin je vbit in strt od kopit / Sovražnih je konj« (gl. tudi Gregorčič 1999: 92). Slikarji pa verzov niso samo prepisovali, marsikdaj so jih tudi po svoje prirojili. Koželj je k upodobitvi Gregorčiča, ki na pragu nebes z odprtimi rokami pričakuje padle vojake (Slika 6), pripisal reminiscenco na pesnikovo vojaško koračnico *Za dom med bojni grom*: »‘Za dom med bojni grom!’ / tako si pel, Gregorčič, naš poet. / Iz ognja, glej, prišli smo v rajski dom / nebeške himne s tabo pet.«

Slika 5: Anton Koželj, *Po bitvi*, 1915, razglednica (Švajncer 2015: 22)

Že v četrti skupini omenjene serije (julij 1915) smo priča štirim zaporednim razglednicam Maksima Gasparija, na katerih so verzi, izposojeni iz narodnoprebudne pesmi *Soči* Simona Gregorčiča. Za verjetno najdaljši navedek, kdajkoli odtisnjen na razglednicah iz *Vojske v slikah*, velja pesem Rudolfa Maistra *Krvavo sonce* s sedmimi kiticami s po štirimi verzi, ki jo najdemo v celoti izpisano na zadnji (sporočilni) strani

„Za dom med bojni grom!“ Jz ognja, glej, prišli smo v rajski dom
tako si pel, Gregorčič, naš poel. nebeške himne s tabo pet.

Slika 6: Anton Koželj, Za dom med bojni grom, 1915, razglednica (Švajncr 2015: 23)

Sem slovenska deklica ...

Slika 7: Anton Koželj, Sem slovenska deklica, 1916, sprednja stran razglednice (Švajncr 2015: 49)

razglednice Antona Koželja, ki sicer sodi v deseto skupino serije (oktober 1916). Iz iste skupine je tudi Koželjeva razglednica, ki ima nesimetričen dvodelni ustroj: manjši (stranski) prizor prikazuje vojskujoce se može, večji (osrednji) pa slovensko dekle v narodni noši, ki se rokuje z mimoidočim vojakom (Slika 7). Koželj je ilustracijo opremil z zanosno izjavo »Sem slovenska deklica ...« in na zadnji strani razglednice dopisal tretjo kitico ljudske pesmi *Slovenska deklica* (Slika 8), ki jo je samovoljno »prepolovil« (gl. Železnikar 1889: 39). To, da se je pesem nahajala v predelu za pisanje sporočil, je bil najbrž eden od skrajnih načinov, da bi jo ljudje sploh prebrali in ne samo občudovali ilustracije.

Še posebej pomenljiva je naslednja razglednica Maksima Gasparija, ki upodablja vojaški pogrebni sprevod in jo najdemo v zadnji, dvanajsti skupini *Vojske v slikah* (februar 1918). Gaspari, sicer tudi sam priložnostni pesnik, jo je opremil s petimi kiticami vojaške ljudske pesmi *Oj ta vojaški boben*, pri čemer je najbrž izhajal iz obče razširjene gorenjske variante (Štrekelj 1908–1923: 164), ki jo je po posluhu dopolnil s tamkaj »neobstoječo« tretjo kitico. Ta razglednica nasploh velja za eno redkih, ki so bile natisnjene bodisi s slovenskim bodisi nemškim besedilom. To je po svoje nenavadno že zato, ker naj bi bila tedaj pri ilustratorjih in slovenskih tiskarjih precej

prisotna skrb za slovensko besedo. Pa vendar jim »občasnih« nemških besedil ne smemo zameriti ali jih dojemati v luči avstropatriotizma, saj vemo, da je na slovenskem ozemlju nemščina svojčas predstavljala osrednji sporazumevalni jezik, torej tudi »okno v svet«.

5 Sklep

Literarna intenca slovenskih umetniških razglednic s preloma 19. stoletja je nedvoumna; njena moč v smislu učinka narašča sorazmerno z obsegom izvirnih slovenskih besedil, ki so bodisi usvojena v poimenovanih predstavljenih razglednic bodisi natisnjena na njihovih sprednjih (ilustriranih) ali zadnjih (sporočilnih) straneh. Avtorji oz. ilustratorji so razglednice najraje opremili z verzi slovenskih ljudskih vojaških in domoljubnih pesmi ter Prešernovih in Gregorčičevih pesmi, pri čemer so upoštevali ne samo namembnost posamezne razglednice ali serije, temveč tudi vsebino izrabljenih verzov. To, da so si načrtno izposojali verze iz slovenskih pesmi in ob njih navajali avtorje, je bil najbrž osrednji razlog, da so omenjene razglednice ostajale pretežno enojezične.

Viri

- GREGORČIČ, Simon, 1999: *Simon Gregorčič*. Ljubljana: DZS.
- LOVRENČIČ, Joža, 1938: Marija je mimo šla: Legenda iz naših dni. *Naša zvezda* 8/5. 36–38.
- PREŠEREN, France, 1996: *Zbrano delo* 2. Ljubljana: DZS (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev).
- ŠANTEL, Saša, 1941/1942: Spomini na dunajsko šolanje. *Umetnost* 6/20. 92–100.
- ŠAVC, Urška, 2010: France Prešeren – slikovno gradivo. *DEDI – digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem*. www.dedi.si/dediscina/74-france-preseren-slikovno-gradivo
- ŽELEZNIKAR, Ivan, 1889: *Nova pesmarica*. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Literatura

- BOGATAJ, Janez, 2000: *Maksim Gaspari: Bogastvo razglednic*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CULLER, Jonathan D., 1982: *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism*. Cornell University Press.

Slika 8: Anton Koželj, Sem slovenska deklica, 1916, zadnja stran razglednice (Švajncer 2015: 49)

- DERŽAJ, Matjaž, 1997: Poštne celine (vrednotnice) in njihova uporaba na ozemlju Slovenije. Andrej Hozjan (ur.): *Pošta na slovenskih tleh*. Maribor: Pošta Slovenije. 364–379.
- GANGL, Engelbert, 1907: Nezdave razmere v kranjskem šolstvu. *Učiteljski tovariš* 47/40. 449–450.
- GLOBOČNIK, Damir, 2005: *Prešeren in likovna umetnost*. Celje, Celovec, Gorica: Mohorjeva družba.
- GLOBOČNIK, Damir, 2009: *Kulturnozgodovinske študije*. Ljubljana: Slovensko društvo likovnih kritikov.
- JAPP, Uwe, 1988: Der Ort des Autors in der Ordnung des Diskurses. Jürgen Fohrmann, Harro Müller (ur.): *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*. Frankfurt: Suhrkamp. 223–234.
- KIDRIČ, France, 1980: *Prešernov album*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- LUKAN, Walter, 1985: H kulturni zgodovini razglednic. Marjan Krušič (ur.): *Pozdrav iz Ljubljane: Mesto na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 6–23.
- ÖSTMAN, Jan-Ola, 2004: The Postcard as Media. *Text* 24/3. 423–442.
- PREMZL, Primož, 1997: Razglednice na Slovenskem. Andrej Hozjan (ur.): *Pošta na slovenskih tleh*. Maribor: Pošta Slovenije. 380–405.
- SELSKI, Fran, 1900: Korak za korakom naprej! Dobrohoten nasvet »Slovenskemu umetniškemu društvu«. *Gorenjec: političen in gospodarski list* 38/1. 2–3.
- ŠKRABEC, Milan, 2009: *Slovenstvo na razglednicah*. Ljubljana: Modrijan.
- ŠTREKELJ, Karel, 1908–1923: *Slovenske narodne pesmi* 4. Ljubljana: Slovenska matica.
- ŠVAJNCER, Janez J., 1985: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni. *Kronika* 33/1. 41–49.
- ŠVAJNCER, Janez J., 2015: *Vojska v slikah: slovenske vojne razglednice v 1. svetovni vojni*. Logatec: Vojni muzej.
- ZBAŠNIK, Fran, 1905: Prešernove razglednice. *Ljubljanski zvon* 25/8. 512.
- ZGONIK, Nadja, 2002: *Podobe slovenstva*. Ljubljana: Nova revija.